

ստորգելիներ տալով՝ անոր էութիւնը նշաւագեցուցած կ'ըլլանք, կ'ըսէին անոնք. բացարձակ ժխտականութիւնն է ան, և իբր այդ չի կրնար պարփակուիլ մարդկային յեւէ իմացումին մէջ: Հակառակ ծայրին վրայ կը գտնուէին Արիօսականները, եթէ ոչ ինքն Արիօս, այլ գոնէ Սեմովիտս, և այդ դպրոցին ծայրայեղական աստուածաբանները: Անոնք աստուածային էակին համար կը կիրարկէին բանական ստորագութիւնները, իրենց համար վեհագոյն պատճառականութիւնը չէր կրնար խուսափիլ բանականութենէն: Սեմովիտս կը խիզախէր մինչև իսկ ըսել թէ Աստուած տալքան չի ճանչնար ինքզինքը որքան մարդը կ'ըմբռնէր զայն:

Եկեղեցւոյ ուղղափառ վարդապետները, այսինքն անոնք որոնց գրուածներուն մէջ է իրենց ժամանակի զբոստոնէական գիտակցութեան արտայայտութիւնը, կը զգուշանային այն երկու ծայրայեղութիւններէն. անոնք կ'ընդունին թէ Աստուած արդարեւ բացարձակապէս կամ բովանդակօրէն հասկնալի չէ, և սակայն մենք բաւական մը կ'ըմբռնենք զայն: Եւ ստուգիւ, արդար և օրինաւոր միայն պէտք է նկատուի այս մտածումը, վասնզի, թէ և Աստուած, իբրեւ առաջին պատճառ, որ կ'իշխէ փոփոխութեանց և երկրաւոր գաղափարներու ոլորտին վրայ, անհասանելի է մեզի, բայց մարդն ալ, վերջապէս, անմասն չէ աստուածային ծանօթոյքի մը ընդունալովութենէն: Եւ յետոյ, անձին ծանօթութիւնը այսինքն ինքնաճանաչութիւնը ինքնին սկիզբն է ծանօթութեան Աստուծոյ, քանի որ որքան խորանայ մարդ իր անձին զգացումին մէջ, այնքան աւելի պիտի զանէ հոն Աստուծոյ զգացումը, ու մեր կողմէ Աստուծոյ ծանօթութիւնը, որ կը յատկաւորէ կամ կը սահմանաւորէ իրմէ բոլորած գոյակներուն գաղափարը, կերպով մը լրացումն է արդէն ծանօթութեանը զոր ունինք կամ կրնանք ունենալ մեր անձին մասին: Աստուծոյ գիտութիւնը մեր միտքին յարաւ կից ծանօթութիւն մըն է, և միայն մեզքն է որ կը մթաղէ զայն: Անկէք է որ կը ծագի Ս. Գրքի մէջ բովանդակուած յայտանութեան միջոցաւ լուսաւորելու հարկը:

Այսպէս, քրիստոնեան իր տրամադրութեան տակ կամ իր մէջ ունի Աստուծոյ

ՀԱՅԱՍՏԱՆԵԱՅՑ ԵԿԵՂԵՑԻՆ

Ունիթոնցիներ. — Ռուբինեան անկախութենէն վերջ, երկրի ռազմիկ տարրերը ձկնորման հայեցանք: Երեք դարերէ ի վեր Մօնկոյ — Թաթարական լուծը կախուած էր արդէն հայ երկրի վրայ: Այդ երեք դարերու շրջանին՝ մեր երկիրը ամբողջապէս կերպարանափոխուեցաւ: Անկէ վերջ այլևս հայութիւնը կը ներկայանար իբր ազգազբաւկան փոքրիկ կաթիլներ, ցրուած մահմետական մեծ ծովի մէջ:

Միտքը, շատ բնական է, չէր կրնար ապրիլ այս կարգի գրութեան մէջ, ուր ֆիզիքական կեանքը անընդհատ կը դիմէր դէպի մահ և ոչնչութիւն: Այս տխուր ժամանակաշրջաններուն մարեկու վտանգելին ենթարկուեցին նաև մեր մտքի մարտկոցները, վաղեմի, անոնց խաղաղ խուցերուն մէջ հազիւ թէ կը պլպլար վառանգներն ճրագը: Այդ խուցերուն մէջ էր որ դարերով դարերու ու պահպանուեցին էր հայ գրականութիւնը և որ այժմ ոչ միայն իր նուազութեամբ

ծանօթութեան տարրերը, քանի որ թէ՛ տիեզերաբանութենէն կամ բնութեան գիրքէն կրնայ քաղել Աստուծոյ գոյութեան բնարանական ապացոյցները, կամ Աստուածաշունչէն՝ յայտնութեանական ցուցմունքները՝ և թէ իր ինքնազննութենէն՝ հոգեբանական փաստերը: Այնպէս որ այլևս աւելորդ պիտի ըլլար ապացուցական որեւէ ուրիշ ձեռնարկութիւն. բայց, թէ՛ անհատներուն պատասխանելու, թէ՛ հաւատացեալներուն գիտակցութիւնը աւելի պայծառացնելու և թէ՛ Աստուծոյ մասին մեր ունեցած բնական ծանօթութիւնը աւելի կատարելագործելու համար սովորութիւն եղած է միշտ ինչպէս Միջին դարուն դպրոցական աստուածաբաններուն մօտ, Նոյնպէս աստուածաբանական նոր դպրոցներուն համար զաստուորել կարգ մը փաստեր: Մեզի համար, անօգուտ չըլլար քիչ մը մօտէն տեսնել և քննել այդ փաստերուն արժէքը:

(1)

X

այլ մանաւանդ իր ամայութեան և անկենդանութեան շրջանը կը բուրբերէր:

Այս արտաքին համատարած ողբերգութեանը մէջ կուգային խառնուիլ նաեւ կրօնական վէճերը: Ռուբինեանները ինչպէս նաեւ Բաղրատունիք, իրենց թշնամիներու շարքին ունեցան միշտ նաեւ Բիւզանդիոնն և ապա Կաթողիկէ եկեղեցին: Մեր պատմութեան արիւնոտ էջերու կարգին, նոյնքան տրտում էջեր կան բացուած կրօնական այս ներքին երկպառակութեանց հետեւանքով: Կէպտ առեւ մը երբ Հայաստանի և Կիլիկիայի Հայ Եկեղեցիները այս վէճերու պատճառաւ քիչ կը մնար որ բաժնուէին իրարմէ: Դժբախտութեան մեր սեւ գործերը չկրցան չքացնել այս ներքին ցաւը, որ աւերակներու վրայ իսկ շարունակեց իր նոր աւերը: Ռուբինեան անկողնէն առաջ և վերջ մանաւանդ, Խաչակրաց արշաւանքները տաքեւելք էին բերեր կաթողիկէ հոգեւորականութիւնը, որոնք իրենց չափ մը միսինքնեալ կարգին, սկսած էին մտահոգուիլ մանաւանդ հայերու հոգիի փրկութեան մասին: Կաթողիկոսութիւնը հաստատ թոյն էր դրած Արարիկ ափին, եւ Նախնիէանս գաւառում: Այդ նոր բլիշներուն գէտ հայ հոգեւորականութիւնը կազմակերպեց իր դիմագրութիւնը: Սիւնիքի, Արարատի և Վառաձորականի կարգ մը վանքեր միացան իւրարու, կազմակերպելով Հայ Եկեղեցւոյ պաշտպանութեան գործը: Յովհան Ռոտունցին, Գրիգոր Տաթեւացին իրենց համախոհներով և աշակերտներով եղան ուժեղ զիմադրողներ այդ աւերին գէտ, որ կը ջանար ընել այն՝ ինչ որ Լէնկթիմուրներն ու ձէնկիք խանները չէին կրցած ընել:

Աւ արեւմտեան միսիոնարներու այս քարոզութիւնն ու հաւատքի գործը մեր մէջ այն շրջանին, երբ արեւմուտքի մէջ լատին կղերը անբարոյութեան ինչպէս անհաւատութեան ընդհանուր երեւոյթ էր: Զլուեիի կաշաւքներ, դրամապաշտութիւնը, արքայաճառութիւնը, ապականել էին անխտիր բոլոր կրօնական հիմնարկութիւնները, սկսած պապերու Աթոռէն: Ահա թէ ի՞նչ կրնային տալ անոնք անդի:

Անխրոններու սխալագործութիւնները. — Հոգմ արեւելեան վանականներու դիմագրութիւնը խորտակելու համար նոր միջոցի կը դիմէր: Պարսկական Մօսկով հարստու-

թեան թուլացումէն օգտուելով 1319-ին նոր քարոզիչներ եկան արեւելք և հիմնեցին Մարագայի Լատին Եպիսկոպոսութիւնը՝ կեդրոն ունենալով Սուլտանիա մայրաքաղաքը: Ունեթոռները հոս կը սկսին իրենց հաւատքի տարածման գործը թէ բնութանցի և թէ գրաւոր քարոզներով: Սկիզբները հայ կղերը, մանաւանդ Գլաձորի վանականները, որոնց մէջ մեծ էր գիտութեան սէրը և նորութեանց տենչը, հետաքրքրութեամբ և համակրանքով վերաբերուեցան ասոնց նկատմամբ, սակայն երբ զգացին անոնց միտումը և տարանջատող ոգին, ոչ միայն զգուշացան և զգուշացուցին, այլ մանաւանդ կեանքի և մահու պայքար բացին անոնց դէմ:

Ունեթոռներու վերաբերմունքը հայ լեզուի, կրօնի և ձէսի դէմ աւելի քան անարգական էր: Անոնք ուրանալով այդ բոլորը, լատիններէն կը թարգմանէին կաթողիկէ ոգիով կրօնական գիրքեր, մեկնութիւններ, ծիսարաններ և քարոզներ: Ունեթոռներու նախանձախնդրութիւնը այն աստիճան աշխարհ գրաձու, որ եթէ հնաբառ լինէր հայոց լեզուն և հայութիւնն իսկ պիտի ուզէին փոխարինել լատիններէնով: Բայց որովհետեւ առկա անհնար էր, ուստի անոնք հայ լեզուն ձեւակերպեցին լատիններէնի վրայ, կիրարկելով նորաստեղծ ուղղական և խոնարհման ձեւեր, նոր տեսակի Նախդիւրներ, բառերու լատինաձեւ շարագասութիւն և ամսաձայնութիւն, լատիններէնի հետեւողութեամբ կազմուած նոր բառեր և նոր արտայայտութիւններ եայլն: Այս կերպով կը ստեղծուէր տարօրինակ լեզու մը, և լատինական հայերէն, որ մեր ոսկեղինիկ ու արարք լեզուն խանգարելէն զատ ոչ մէկ արժէք և օգտակարութիւն ունեցաւ:

Յովհան Ռոտունցին եւ վանական դրպրոցներ. — Ունեթոռներու հայրենամերձ և աւանդուրաց գործունէութիւնը շուտով առաջ պիտի բերէր խորհրդի յուզումներ և բնականաբար զօրեղ հակազգեցութիւն, որ պիտի ունենար իր բարերար հետեւանքները ոչ միայն կրօնական տեսակէտով, այլ մանաւանդ մշակութային և գրական մարզերու վրայ: Տաթեւի, Գլաձորի և նման վանքերու մէջ, ուր տակաւին կը շնչէր հայ լեզուի և մշակոյթի սէրը, և հայրենի աւանդութեան և կրօնի անաղարտ սրբու-

քեանց նախանձախնդրութիւնն ու քաղցրութիւնը, պիտի պատրաստուէր աշակերտութիւն մը որ պիտի հանդերձէր ինքզինքն քը այս վատառողջ և աւերիչ հոսանքին դէմ զինելու պաշտպան կանգնելով կրօնի և հայրենեաց աւանդութեան և սրբութիւններու, որոնք այսպէս անոպայ և անխնայ կ'աղճատուէին կը լլրճուէին Ունիթոռնեբու հասցուցած հայարիւն բաց օտարոգի այս վարձկաններէն: Այս նոր վանտալներու դէմ գործողներէն մին էր Յովհաննէս Որոտնեցին, Սրբեւեան տոհմէն և Դաւածորի բարձրապատիւ դպրոցի եռամեծար մեծ վարդապետ՝ Ծայրի Նիւնցիի աշակերտը: Որոտնեցին ծանօթ էր լատիներէնի և արեւմտեան ուսումներու, հաստատուելով նախ Տաթևի, ապա Ալարկունիսի վանքին մէջ, իր աշակերտներու և նոյն վանքի վանահայր Մեծն Սարգսի հետ միասին մահուան և կեանքի պայքար կը մղեն Երնջակի և Նախիջևանի Ունիթոռնեբու դէմ, որոնք այնքան անգթօրէն կը ժպրէին քակել սգանդ հայրենիքն:

Գրիգոր Տաթևացի. — Տաթևեան վարդապետարանի բարձրագոյն ուսումը և ժողովրդականութիւնը տակաւ պիտի անէր շնորհիւ Գրիգոր Տաթևացիի, որ աւանդապալ, խիստ գործունեայ և բազմազետ ուսուցանող մըն է եղած: Տաթևեացիին ծնած է 1346-ին Վայոց Ձորում, և երկու տարիներ աշակերտած Յովհաննէս Որոտնեցիին, այս վերջինը իր մահուան նախօրեակին իրեն յաջորդ և զլուխ բովանդակ Ուխտին կ'որոշէ Գրիգորը, որ համբաւուած էր արդէն իբր գիտուն, նախանձայոյց և ժրջան գործիչ: Ինչպէս Որոտնեցին, Տաթևացին եւս հմուտ էր ոչ միայն եկեղեցական և գրական ուսումներու, այլ նաև ուսումնասիրած էր յունական իմաստասիրութիւնը և ծանօթ էր լատիներէնի: Տաթևի դպրոցին մէջ կ'ուսուցուէր, հայ գրականութիւնը, Հին և Նոր Կտակարաններու մեկնութիւնը, Ս. Լաւրենտ գրուածներ, ինչպէս նաև «գգիրս արտաքին իմաստասիրացն», «լուծմունք արտաքին գրոց» այսինքն Պլատոնի, Արիստոտէլի, Փլուտինի, և Պորփիրի գրուածքները և անոնց մեկնութիւնները: Ասկէ զատ աշակերտները անհրաժեշտաբար կը սովորէին երաժշտութեան, հառապացութեան և գրչութեան արուեստ-

ները: Գրիգոր Տաթևացիի համբաւը իրեն քաշած է Հայաստանի բոլոր կողմերէն բազմաթիւ աշակերտներ: Ինքը յայտնի էր ոչ միայն իր սրբութեամբ և առուցանելու բարձր կարողութեամբ, այլ նաև բազմաթիւ գրական աշխատութիւններով: Տաթևացին իր գրուածներուն մէջ ի յայտ կուգայ իբր ուսեղ մտածող մը և մեծ տրամաբանող մը, համաձայն անշուշտ ժամանակի ծանօթութեանց և հասկացողութեանց: Իր գլխաւոր գործերն են «Գիրք Հարցմանց» ուրու մէջ մեր Եկեղեցւոյ ուղղափառութիւնը կը պաշտպանէ սկոլաստիկ տրամաբանութեամբ, ինչպէս սովոր էին ընել այդ շրջաններու աստուածաբանները: Ունիթոնեպէս Ամրան և Զմրան քարոզգիրքեր, որոնք անտարակոյս իբր ուղեցոյցներ ծառայած են ճարտասանական և քարոզչական արուեստին:

Տաթևացին մեռած է 1410-ին կամ ըստ ոմանց 1414-ին, և թաղուած նոյն վանքին մէջ: Գրիգոր Տաթևացին Հայ Եկեղեցւոյ երանաշնորհ վարդապետներու վերջինն է, փառաբանուած և սօնուած յատուկ յիշատակով, և զովուած Յուսէփ կոչմամբ: Այս արտասովոր փառքին պատճառը իր արժանիքներէն աւելի, ան կը պարտի մեր Եկեղեցւոյ ուղղափառութեան ի խնդիր մղած իր պայքարին և պաշտպանութեանը: Ան ոչ միայն գրեց, քարուղեց, սորվեցուց և աւանդեց, այլևս Տաթևական աշակերտութեամբ տէր կանգնեցաւ հայադաւան ուղղափառութեան և զայն ազատեց իր վտանգեալ վիճակէն:

Տաթևացին անկասկած կրնայ գասուիլ իր մասնականի մեծանուն գիտնականներու, նշուականացի, Ալեքսանտր Սուրբեցիի, եւ Սկովտոս Երենացիի շարքը:

Թովմա Մեծոփեցի. — Մեր երանաշնորհ վարդապետներէն մին եղած է և առանձին մասնակցութիւն է ունեցեր Կաթողիկոսական Աթոքը 1441-ին, Սիւնէի վաղարշապատ տեղափոխելու գործին մէջ: Աշակերտած է նախ Սարգիս վարդապետին՝ Մեծոփայ վանքում, ապա Գրիգոր Տաթևացիի: Հեղինակն է «Գատուութիւն Լանկ-Թամուրա» և յաջորդաց իւրոց գործին: Իսկ իր երկրորդ աշխատասիրութեան մէջ ի յայտ կուգան ԺԴ. — ԺԵ. դարեր մեր գրչի մշակները և մեծ վարդապետները:

Առաջիկ Սիւնեցից. — Տաթեւեան զըզ-
րոցի առաջնակարգ եկեղեցական բանաս-
տեղծը, որու կեանքի մասին շատ քիչ բան
գիտենք: Ան Գրիգոր Տաթեւացիի զեռու-
դին էր և աշակերտը: Առաքելը արքեպիս-
կոպոս էր և Եվբարգիտող Սիւնեացի, այ-
սինքն զլիսաւոր տեսուչ, առաջնորդ, որ կը
նստէր Տաթեւի վանքը: Թէ Մեծոփեցին և
թէ Տաթեւացին գովասանքով կը խօսին այս
հեղաբարոյ, սրբակեաց և նոյն ատեն ա-
նուշիկ տաղասացի մասին:

Ըրինք քանի մը զլիսաւոր գէմքերու
այս վերյիշումը, ըսելու համար միայն որ
Տաթեւացիի զպրոցի աշակերտութիւնն էր
զլիսաւորաբար որ աշխատեցաւ կազմակեր-
պելու մեր վանական գրութիւնը և ար-
ձարծնելու մեր մէջ մութ մութ օրերուն,
հոգեւոր ու մտաւոր կեանք: Այդ զպրոցի
շուէնով սնած աշակերտութիւնն էր որ հո-
գեւոր վերածնունդը իրականացնելու հա-
մար, վանքերու ցանց մը ստեղծեց, իրեւ
մտքի և հոգիի փեթակներ: Եւ երբ ոչինչ
կը մնար, ինչպէս ըսինք, քաղաքական
գործունէութեան մը անհուն զոհողութիւն-
ներէն, երբ ամէն զէնք կը փշրուէր հայ
ձեռքերու մէջ, կը մնար սակայն վանա-
կանի մատներուն տակ զողողող գրիչը՝
որ պիտի երաշխաւորէր մասամբ անդա-
ռօքի կեանքի մը պահպանումը: Գլխաւոր,
Տաթեւ, Որոտն, Հաղարծին և անոնցմէ
առաջ Սանահին և Հաղբաւ միայն հոգեւոր
կեդրոններ չէին, որոնք կը ջանային շու-
սաւորել՝ ոգեւորել և ապրեցնել մութի,
մորմոքի ու մահացումի մատնուած հաւա-
քական գոյութիւն մը, այլ անոնք յե-
տոյ առնաբար ճակատ պիտի յարդարէին
Կիլիկիոյ Աթոռի թուլամորթ քաղաքակա-
նութեան հանդէպ, պայքարելով մէկ կող-
մէն անոնց զիջողամիտ միտումներուն գէմ
և միւս կողմէն օտար դաւանութիւններու
յաւակնաւորից պահանջներու և Անիթոռնե-
րու շարաշահ խուժանին գէմ:

ԺՅ. գարու կէսերուն սակայն համա-
տարած և իրական վտանգի մը առջև խրած
կը մնայինք ազգովին: Արեւելքէն և հա-
րաւէն եկած սարսափները ոչ միայն խոր-
տակած էին մեր ողնաւարը, մեր քաղա-
քական գոյութիւնը, այլ նաեւ փրած մեր
հոգիի և մտքի զէնքը: Գլխաւոր, Տաթեւ,

և նման վանքերը, փառաւոր յիշատակներ
էին այլեւս: Ճգնաժամը ամբողջական էր
ԺՅ. գարու վերջերը:

Սակայն այս անաւոր տաղնապէն, մեր
ժողովուրդի ինքնապաշտպանութեան բը-
նազգը պիտի արթննար: Նորէն Եկեղեցին
իր հովանաւոր և ազգակ մեր մտքի և հո-
գիի տուիքներուն պիտի սկսէր իր դերին:
Մի օմն Սարգիս հիմը պիտի դնէր Մեծ Անա-
պատին, որ յետոյ պիտի խնամէր վանական
նոր վերաբրթնութիւններու եւ կարգերու
բանակը գրի եւ մտքի աշխատանքնե-
րուն:

Մեծ Անապատի վարդապետներէն մին,
Մովսէս Գ. Տաթեւացին, պիտի նուիրուէր
հայ գրի փառաւորման և բարեկարգութեան
գործին: Գաւառով իջմիածնի կաթողիկոս
(1629—1632) անիկա տնտեսապէս ու բարո-
յապէս վերաշինութեան պիտի ձեռնարկէր
Իջմիածինը, իր յաջորդը Փիլիպպոս իր նա-
խորդին սկզբնաւորուած բարեկարգական
ձեռնարկները աւելի պիտի բարգաւաճէր
1640-ին իջմիածնի մէջ բանաւոր մեծ զըզ-
րոց մը: Իսկ իր յաջորդը Յակոբ Զուլայե-
ցին, նոյնպէս շինարար ու բարեկարգիչ
պիտի մտածէր տպարանի բարեքին, մար-
գեր զբիւլով Վենետիկ, Ամսդերտամ: Եւ
սակայն ամէն տեղ նիւթական ու քաղա-
քական դժուարութիւններու կարգին կը հե-
տեւէր պապական Եկեղեցւոյ այլամերժ
կրօնական հայածանքը: Միայն Մէքսէի
երկրպագուները չէին որ կը հաւածէին մեզ
մեր երազներու ճամբուն վրայ այլ նաեւ
Հոռոմի երկրպագուները:

(4)

Ե. Վ. Տ.

